

İSMAİL GASPIRALI'NIN MÜKÂLEME-İ SELATİN¹ ADLI HİKÂYESİ

Yavuz AKPINAR*

Özet

Mükâleme-i Selatin, İsmail Gaspıralı'nın "Seyyah" imzası ile Tercüman'da 1906-1907 yıllarında yayımlanmış küçük fantezi bir hikâyesidir.

Makalede bu hikâye ana hatlarıyla değerlendirilmiş ve orijinal metni açıklamalarla neşre hazırlanmıştır.

Böylece Gaspıralı'nın unutulmuş bir eseri daha okuyucuların bilgi ve dikkatine sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *İsmail Gaspıralı, Mükâleme-i Selatin, Rusya Türklerinin edebiyatı, Timur, Cemaleddin Afganî, modern hikâye, Tercüman gazetesi.*

Abstract

İsmail Gaspıralı's Mükâleme-i Selatin which was published in Tercüman newspaper between 1906 and 1907 with the signature "Seyyah" is a little fantasy story.

In this article this story is evaluated with its general characteristics and original writing is prepared to publishing with explanations.

By this way another forgotten work of Gaspıralı is presented to reader's attention and knowledge.

Key words: *İsmail Gaspıralı, Mükâleme-i Selatin, Literature of Turkics Peoples in Russia, Timur, Cemaleddin Afgani, modern short story, Tercüman newspaper.*

* Prof. Dr.

¹ Bu hikâye *Tercüman* gazetesinde 4 tefrika olarak yayımlanır. Sadece ilk tefrikada "Seyyah" imzası görülür; diğerlerinde imza yoktur. Birinci tefrika 22 Dekabr 1906 / 19 Zilkade 1324, Sayı: 144'te; ikinci tefrika 25 Dekabr 1906 / 21 Zilkade 1324, Sayı: 145'te; üçüncü tefrika 8 Yanvar 1907 / 7 Zilhicce 1324, Sayı: 3'te dördüncü tefrika 22 Yanvar 1907 / 21 Zilhicce 1324, Sayı: 7'de yayımlanmıştır.

İsmail Gaspiralı'nın bütün eserleri henüz tam olarak tespit edilip yayımlanmamıştır. Onun zamanında *Tercüman* gazetesinde yayımlanmış, sonraları ise unutulup gitmiş birçok hikâyesi, çeşitli konularda önemli makaleleri vardır. Uzun zamandan beri İsmail Gaspiralı'nın eserlerini derleme ve yayımlamaya çalışıyoruz.² *Tercüman* gazetesinde yayımlanan hikâyelerinden biri de *Mükâleme-i Selatin*'dir. Hikâye gazetede 1906'nın sonu 1907'nin başlarında 4 tefrika olarak yayımlanır.³ Sadece ilk tefrikada "*Seyyah*" imzası görülür; diğer tefrikalarda ise imza yoktur.

Mükâleme-i Selatin'in İsmail Bey'e ait olduğunda şüphe yoktur. Her şeyden önce o, başkalarının yazılarını *Tercüman* gazetesinde imzalarıyla yayımlamayı bir gelenek hâline getirmiştir. Kendisinin birçok hikâye ve romanını ise -burada ayrıntılı olarak açıklamaya gerek görmediğimiz bazı sebepler yüzünden- takma adlarla yayımlar.⁴ Bu hikâyedeki dil-üslup, savunulan düşünceler tamamen İsmail Bey'in edebiyat anlayışına, dünya görüşüne uygundur ve onun diğer eser ve yazılarında savunduğu düşüncelerle tam bir paralellik gösterir. Ayrıca o "*Seyyah*" imzasını 1912'de *Türk Yurdu* (Sayı: 10) dergisinde yayımlanan *Hint Yolundan* başlıklı Hindistan seyahatini anlatan bir yazısında da kullanır.

Adı her ne kadar *Mükâleme-i Selatin* (Sultanların Konuşması) olsa da, konusuna ve hikâyede ileri sürülen düşüncelere bakıldığında, "*Sultanların Konuşması*"ndan daha çok yargılanmalarının söz konusu olduğu anlaşılıyor. Nitekim hikâyede, Timur'un huzurunda ve yargıçlığında, Cemaleddin Afgani'nin savcılığında Türk ve İslam dünyasının ileri gelen hükümdarlarının, devlet adamlarının yargılandığı görülmektedir.

Timur'un türbesinde sultanların ahiretten gelip meclis oluşturmaları, Timur'un başkanlığında Cemaleddin Afgani'nin "siyasi hutbe"de anlattıklarına bağlı olarak "yargılanmaları", İsmail Gaspiralı'nın diğer bazı eserlerinde de uyguladığı fantezi düşünüşün bir sonucudur. Düşüncelerini daha açık ve etkili anlatabilmek için İsmail Bey, *Kadınlar Ülkesi* ve *Bela-yı İslâm*'da da aynı yolu izlemiştir.

Aslında realist edebiyat anlayışından yana olan İsmail Bey, diğer alanlarda olduğu gibi düşünce ve edebiyat eserlerinde de aklı, mantığı, tenkidi ve topluma yararlı olmayı ön plana çıkartır. Onun bu hikâyede, hayal gücünü sınır tanımayacak derecede serbest kullanma imkânı veren, ölülerin mezarlarından kalkıp bir meclis oluşturmaları gibi fantezi bir kurguyu seçmesi, düşüncelerini somutlaştırmasına olanak sağlamış,

² *İsmail Gaspiralı, Seçilmiş Eserleri*: I. cilt, *Roman ve Hikâyeleri*, 1. bs., Neşre hazırlayan: Y. Akpınar, B. Orak, N. Muradoğlu, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2003, 476 s.; II. Cilt, *Fikri Eserleri*, 1. bs., Neşre hazırlayan; Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2004, 422 s.; III. Cilt; *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, 1. bs., Neşre hazırlayan; Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2008, 512 s.

³ Birinci tefrika 22 Dekabr 1906 / 19 Zilkade 1324, Sayı: 144'te; ikinci tefrika 25 Dekabr 1906 / 21 Zilkade 1324, Sayı: 145'te; üçüncü tefrika 8 Yanvar 1907 / 7 Zilhicce 1324, Sayı: 3'te dördüncü tefrika da 22 Yanvar 1907 / 21 Zilhicce 1324, Sayı: 7'de yayımlanmıştır.

⁴ İsmail Gaspiralı, gazete yazılarında, Rusya Türklerinin problemlerini ele alırken, *Tercüman*'ın okuyucu kaybetmemesi, isminin herhangi bir şekilde yıpranmaması vs. için sert eleştirilerde bulunmaz; ılımlı, ihtiyatlı bir dil kullanır. Takma isimlerle yayımladığı hikâye ve romanlarında ise Rusya Türkleri ve Müslümanlarını, kötü alışkanlıkları, cahillikleri, dini yanlış anlamaları vs. gibi sebeplerle çok sert ve açık bir şekilde eleştirir.

böylece *Tercüman*'ın hitap ettiği geniş halk yığınlarının bu hikâyeden istenilen sonuçları çıkarmasını da kolaylaştırmıştır.

Hikâye'de Seyyid Bereke, II. Sultan Mahmut, Şeyh Şamil, Atalık Gazi Yakub Han, Cemaleddin Afganî, ideal şahsiyetler olarak tasvir edilir. Halklarını ve ülkelerini iyi yönetmedikleri, zamana uygun önlemleri almadıkları, dünyadaki gelişmelerden haberdar olmadıkları için Sultan Abdülaziz, Nâsirüddin Şah, Buhara Emiri Nasrullah Han, Hidiv İsmail Paşa, Hokanlı Hudayar Han gibi şahsiyetler ise Timur tarafından “mahkûm edilirler”.

İsmail Bey'in İslam dünyasında modernleşmeden yana olduğu çok iyi biliniyor. O, Müslümanların cehaletten ve geri kalmışlıktan kurtulabilmek için Batı'nın bilim ve teknolojisine kaçınılmaz bir şekilde muhtaç olduklarını hemen her eserinde tekrar tekrar dile getirmiştir. *Mükâleme-i Selatin*'de (daha yerinde bir ifade ile “mahkeme”de) Cemaleddin Afganî'nin “siyasi hutbe”sinde bu düşüncenin ön plana çıktığı, modernleşme için büyük çaba gösteren II. Mahmut'un ideal bir padişah, ileri görüşlü bir devlet adamı olarak anlatılması, Timur'un da bu görüşe uyararak II. Mahmut'tan bu takdir dolu cümlelerle söz edilmesi ve Timur'un da ayağa kalkarak onu onaylaması dikkati çeker.

Hikâyede Osmanlı sultanlarına dolayısıyla Türkiye'ye yöneltilen eleştirilerin Türkistanlı hanlara ve İran Şahı'na yöneltilen eleştiriler kadar sert olmadığı görülür. Bunun sebebi Osmanlıların Batı medeniyetine ulaşmada gösterdikleri gayrettir. İran Şahı ve Türkistanlı hanlar özellikle de Buhara Hanı ise bu bakımdan çok daha sert bir dille eleştirilmişlerdir. İsmail Bey'in Buhara Hanlığı'nı ve bu ülkedeki medreseleri diğer yazılarında da sert bir dille eleştirdiği bilinmektedir. Çünkü hanlar devlet ve millet için gerekli olan önlemleri almamış, adaleti sağlayamamış, çağın ihtiyaç ve şartlarına uygun asker yetiştirememiştir. Türkistan uleması ise din dışı bilimleri medreselerden çıkartarak halkın cahil kalmasında büyük rol oynamıştır.

Osmanlılara yöneltilen eleştiride onların Rus tehlikesini anlamamaları ön plana çıkartılır. Aynı şekilde Kırım Hanlığı ve diğer hanlık yöneticileri, Ruslara karşı birleşemedikleri, bu basireti göstermekten yoksun oldukları için ağır bir dille suçlanırlar.

Bu durumun tam tersi olarak Cemaleddin Afganî'nin “siyasi hutbe”sinde on türlü lisan ile konuşan, Dağıstan kabilelerini birleştirerek Ruslara karşı uzun zaman mücadele eden Şeyh Şamil ve Doğu Türkistan'da Çin istilasını durdurarak bir devlet kurmuş olan Atalık Gazi Yakup Han'ın övülmesi, hikâyedeki ideal kahraman anlayışını oraya koyar.

Tarih önünde mahkûm edilen, millet ve devletleri için gerekli işleri yapmayan, yukarıda adlarını saydığımız şahsiyetler ise yine “savcı” Cemaleddin Afganî'nin bakış açısıyla şöyle suçlanırlar:

“XIX. yüzyılın sultanlarında genel bir hastalık vardı. Hepsi dünyadan habersizdi, bilgiyi yalnız dalkavuk ve methiyecilerden alırlardı... ama adil ve doğru sözlü bir

gezgin bulunup ecnebi memleketlerin işlerini ve maarifini, kudret ve hareketini haber verse 'Sen kâfir yurdunu methedesin' diye güler yüz göstermezler idi.”

Cemaleddin Afganî'nin Avrupa'da bilim, teknoloji, siyasi, sosyal ve iktisadi hayattaki gelişmeleri anlatmasından sonra, Timur'un Sultan Abdulaziz'e "Osmanlı sultanları bu hâllere karşı ne gibi önlemler aldı?" diye başlayıp devam eden soruları, Sultan Abdulaziz'in de zamandan gafil olmasa bile gerekli basireti gösteremediğini ortaya koyar.

Hikâye'de Cemaleddin Afganî'ye verilen "savcılık" rolü, boşuna değildir. Timur'un ölümünden sonraki yıllarda İslam-Türk dünyasında olup bitenlerle alakalı olarak onun bu hikâyede verdiği bilgiler, sultanlara yönelttiği suçlamalar, problemlere yaklaşımı, İsmail Gaspıralı'nın da çeşitli eser ve yazılarında ile getirdiği tenkitlerle birebir örtüşmektedir. Gaspıralı, bazı yazılarında Cemaleddin Afganî'den övgüyle söz etmiş, bu şeyhin İslam dünyasını uyandırma çabalarını, Avrupa emperyalizmine karşı takındığı tavrı, Batı bilim ve teknolojisinin benimsenmesi, Müslümanlar arasında birlik sağlanması yönündeki tavsiyelerine takdirle karşılamıştır.

Aynı şekilde hikâyede Timur'un "Çin Seddi'nden Akdeniz'e kadar soğuk Sibirya'dan, sıcak Hint'e kadar bütün Türkleri yönetimi altında toplayarak en büyük bir Türk devletini" kuran şahsiyet olarak tanıtılması, hem İsmail Gaspıralı'nın Türk tarihine ve Timur'a bakışını gösterir hem de o dönemde gelişmeye başlayan ve belli bir seviyeye ulaşan Türk ulusçuluğunun tarih anlayışını ortaya koyar. Hikâyede, Timur'un sultanlar meclisine başkanlık etmesi başka deyişle sultanları yargılayan mahkemenin reisi olarak sunulması, sembolik bir değer taşır. O sultanlar sultanıdır, İsmail Bey'in gözünde en büyük Türk hakanıdır. Nitekim, İsmail Bey, tarihlerde Timur hakkındaki bazı haksız suçlamalara, bu hikâyede Timur'un ağzından cevap verme gereğini duyar. Bu hikâye İsmail Bey'in sadece Timur'a bakışını yansıtmaz, genel olarak onun Türk tarihi karşısında takındığı tavrı da temsil eder.

1893'te yayımladığı "Bahçesaray'dan Taşkent'e Seyahat" notlarında katı Rus sansürü sebebiyle Timur'dan ancak birkaç kelime ile söz edebilen İsmail Bey'in, 1905 Rus meşrutiyet hareketinden sonra bu konudaki düşüncelerini açıkça dile getirmekten kaçınmadığını görürüz.

Mükâleme-i Selatin, İsmail Bey'in edebiyat anlayışına da güzel bir örnektir. Çünkü o, hikâye ve romanlarda Türk toplumu ile ilgili konuların ele alınmasını, yazarların topluma yararlı olacak düşünceleri, edebî eser çerçevesinde, halkın anlayacağı açık ve sade bir dille yazmaları gerektiğini savunuyordu.

Mükâleme-i Selatin, *Tercüman* gazetesinden bugünkü alfabemize aktarılırken, eserin diline dokunulmamış, sadece bazı noktalama işaretleri değiştirilmiş ve bugün anlaşılması biraz zor olan kelimelerin açıklanması ile yetinilmiştir. Orijinal metinde parantez içinde () bulunan kelimeler burada da aynen verilmiştir

مکالمهٔ سلاطین
- (رستی ۰۰ راسی) -

Restî 0 0 râstî⁵

0⁶

Semerkan'ta

Semerkant, kubbetü'l-ilm ve'l-edeb!⁷

Eski şehirlerin eskisi, en güzel şehirlerin güzeli, meşhur şehirlerin meşhuru, ilim ocağı şehirlerin biri, cihangir yataklarının büyüğü ve dünya düşkünü uluğ beldelerin en düşkünü, Semerkant, merhaba!

Maşına sızgırdı,⁸ vagonlar durdu, düştüm;⁹ Semerkant idi! İki gün şehri dolaştım. En ince en latif maharet ile bina edilmiş¹⁰ eski zaman imaretlerini, medrese, cami ve türbeleri, çini duvarlara ikişer kulaçlık rengârenk çini ile nakşedilmiş Kûfi ayeleri,¹¹ seyr ve mütalaa ve Şahzind[e]¹² sarayı ile Efrasiyab yadigarını temaşa ettiğim ba'dında¹³ Şah Timur (Timurleng) türbegâhına geldim. Akşam üzeri idi... Semerkant'ta her ne gördüm çok güzel, her ne gördüm çok harap. Meselâ Bibi Hanım Medresesi akıllara hayret verecek bir bina-yı lâtifdir. Bununla beraber çinileri ağlanacak kadar bir harabattır!

Türbe-i Şah Timur... Ne tesirli bir nişanedir! Sedd-i Çin'den Akdeniz'e kadar, buzlu Sibiryâ'dan ateşli Hint'e kadar mevcut olan evlad-ı Türk'ü, yed-i cihangiranesine¹⁴ almış ve en büyük bir Türk devleti vücuda getirmiş Timur'un

⁵ Yukarıda, *Mükaleme-i Selatin*'in *Tercüman*'daki başlık kışesini ve altındaki üç halkanın sağına ve soluna yazılı bulunan Farsça ifadeyi aynen veriyoruz: “رستی راسی / Resti Râstî”. Bir üçgen oluşturan halka işaretleri, Timur'un armasında da vardır ve onun yeryüzünün dörtte üçüne hükmettiğini temsil etmektedir. Halkaların yanındaki Farsça ifadenin ise Timur'un yüzüğü üzerinde yazılı olduğu tarih kitaplarında belirtiliyor. Kaynaklarda “Râstî restî” şeklinde yazıldığı da görülüyor. “رستی راسی / Resti Râstî”, “Kurtuluş doğruluktur” veya “Doğru olan kurtulur” şeklinde çevrilebilir.

⁶ *Tercüman* gazetesinde hikâyenin başlığının altında bir üçgen oluşturan üç halka bulunmaktadır. Bu halka işaretlerinin Timur'un armasında da olduğu bilinir. Halkaların yeryüzünün dörtte üçünü temsil ettiği ve Timur'un bu coğrafyaya hükmettiği anlamına geldiği tahmin ediliyor.

⁷ Edebin ve ilmin zirvesi olan Semerkant

⁸ Tren düdüğü çaldı

⁹ İndim

¹⁰ Yapılmış, bina edilmiş

¹¹ Ayetleri

¹² Metinde شاه زند. Semerkant'ta, Hz. Muhammed'in amcası oğlu Kusam İbn Abbas'ın türbesi. Türkistanlılar tarafından kutsal sayılan bu türbenin etrafında zamanla birçok mezar külliyesi oluşmuştur.

¹³ Gezip dolaşıktan sonra

¹⁴ Dünyayı tutan, yöneten eline

son mekânı bu nişanedir... Hayli haraplanmış, bazı yerleri omrulmuş,¹⁵ bazı taşları tüşmüş, bazı yazıları silinmiş, kapıları açılmış, unutulmuş kalmış türbe-i âliyedir.

Fatiha ile içeriye girdim, birkaç basamak aşağıya tüştüm¹⁶... Rehber-i ruhanîsi¹⁷ Seyyid Bereke hazretleri ile yan yana yatıyor. Sandık¹⁸ taşlarını ziyaret ve temaşa ederken tarih-i Timurleng ve zamanesinin vukuatı¹⁹ silsile-i nuranî²⁰ olarak başımdan geçmeye başladı.

Ne büyük işler, ne büyük kişi, ne acayip bir zaman ve ne harap bir mekân! Dünya böyle imiş!

İçimdeki türlü duygu ile fikrim başım dönüp aylanıp turduktaki²¹ bir de gördüm ki Seyyid Bereke'nin²² sandık taşı köterile²³ başladı, ürküp nerdban²⁴ başı bölmesine²⁵ can attım ve bir köşeye dayandım... Taş köterilmekte kar gibi aksakallı bir pir çıkmakta ve derun-i türbe²⁶ nur ile ziyalanmakta²⁷ idi. Yarab, bu ne hâl! Şiddet-i taaccüpten²⁸ içimde korku eseri kalmadı. Bulduğum mahal karanlık idi. Ziya-yı nuranî²⁹ bu tarafa hükmetmiyor idi. Çıkmak ya ki kalmak fikirleri başıma gelmeyip,³⁰ bulunduğum yerde buz buzlap kaldım.³¹

Seyyid Bereke hazretleri Şah Timur'un sandık taşına kolunu koyup “- Oğlum” dediği ile bu taş dahi köterilip hocası gibi ağarmış Şah Timur dahi çıkıp her biri öz taşları üstüne oturdular. Timurleng hocanın yüzüne baktı, hoca da “- Oğul bir zaman daha geldi” ile cevaplandı.³²

Bir dakika kadar sükût ile geçti. Türbenin içi büyük çırağ yanar gibi ziyalı idi. Bulduğum yerden türbenin içi tamamen görülmüyor idi. Nereden ve niçik³³ çıktığını

¹⁵ Yıkılmış, harap olmuş

¹⁶ İndim

¹⁷ Manevi önderi, şeyhi

¹⁸ Sanduka

¹⁹ Olayları

²⁰ Işıklı bir şerit biçiminde

²¹ Başım döndüğünde

²² Seyyid Bereke: Timur'un saygı gösterdiği ve itibar ettiği tarikat şeyhi

²³ Kaldırılmaya

²⁴ Merdiven

²⁵ Odasına

²⁶ Türbenin içi

²⁷ Nurla aydınlanmakta

²⁸ Şaşkınlığın fazlalığımdan

²⁹ Parlak ışık

³⁰ Aklıma gelmeyip

³¹ Donup kaldım

³² Cevap verdi

³³ Nasıl

göremedim, gayet vücutlu³⁴ bir zat daha zuhur etti³⁵ ve sandık taşını aylanıp³⁶ Timur'un karşısına geldi. Seyyid Bereke “- Sultan Abdülaziz Han” dedi. Timurleng başı ile kabul ve orun³⁷ gösterdi. Bunun arkasından biri daha zuhur etti. Hoca “- Nâsirüddin Şah”³⁸ dedi. Kabul ve orun gösterildi. Biri daha göründü, hoca “Emir Nasrullah Han”³⁹ dedi. Böylece Hidiv İsmail Paşa,⁴⁰ Atalık Gazi Yakub Han,⁴¹ Hokandlı Hudayar Han⁴² dahil-i türbe olup⁴³ makam ve orun aldılar. Bunların arkasından ulema kıyafetli üç zat girip yerleştikleri hâlde başı kalpak sarıklı pir bir Çerkes⁴⁴ geldi. Hoca Bereke “- Şeyh Şamil” dedi... Timur yerinden köterildi⁴⁵ meclis harekete gelip Şeyh'e makam gösterildi.

Şah Timur'un başı aşağıda, selatin⁴⁶ me'yus⁴⁷ bir hâlde ve bazılarının gözlerinde yaş dahi numayan olur idi.⁴⁸ Meclis tınç⁴⁹ ve sükûnet üzre idi.⁵⁰

Meclis-i selatin yani padişahlar meclisi, bir iki dakika tınçlık ve sükûnet ile geçtikten sonra meclis huzuruna medfun⁵¹ ulemadan Şeyh Cemalettin⁵² hazretleri çıkıp elinde bulunan kara yapraklı, yeşil yazılı kitabı açtı... Seyyid Bereke hazretleri “- Hutbe-i siyasi”⁵³ dedi. Şeyh kıraate⁵⁴ başladı:

“- On dokuzuncu asr-ı milâdîsinde ki on dördüncü asr-ı hicrîye müsadiftir,⁵⁵ âlem-i medeniyede ve âlem-i siyasiyede külli inkılap ve tağayyür vâki oldu⁵⁶: Parahod,⁵⁷

³⁴ İri yarı yapılı, heybetli

³⁵ Görüldü, ortaya çıktı

³⁶ Dolanıp

³⁷ Yer

³⁸ Nâsirüddin Şah (1831-1896) : İran Şahı

³⁹ Metinde “Nâsirullah” yazılı idi, düzeltildi. Nasrullah Han (1826-1860): Buhara Hanı, 1826 da tahta çıktı. Rus tehlikesini anlayamadı. İngilizlerin yardım teklifini değerlendiremediği gibi, onların elçilerini de öldürttü.

⁴⁰ İsmail Paşa: Mısır Hidivi

⁴¹ Yakup Han: Doğu Türkistan

⁴² Hudayar Han: Hokant Hanı

⁴³ Türbe içine girip

⁴⁴ Çerkes veya Çerkez: Etnik farklılık gözetilmeden Müslüman Dağıstanlılar veya Kafkasyalılar için kullanılan genel adlandırma.

⁴⁵ Kalktı

⁴⁶ Saltanlar

⁴⁷ Üzüntülü, kederli

⁴⁸ Görülüyordu

⁴⁹ Sessiz

⁵⁰ Buradan sonra ikinci tefrika başlıyor

⁵¹ Gömülmüş, ölmüş

⁵² Cemaleddin Afganî

⁵³ Siyaset konulu hutbe

⁵⁴ Okumaya

⁵⁵ XIV. hicri yüzyıla denk gelir.

⁵⁶ Çok devrimler ve değişiklikler oldu

⁵⁷ Buharlı gemi

telgraf, temiryol ve iş için pek çok türlü maşınalar⁵⁸ icat olundu. Kitapçılık, okumak ve maarif dünyada görülmemiş derecelerde münteşir oldu.⁵⁹ İdare-i mülk ve devlet nizamları⁶⁰ tamam başkalaşım hükümdarların idare-i keyfiyesine set çekilip milletin rey'i ve muradına göre iş körüle başladı. Hüner ve sanayi çok ilerleyip sekiz-on bin işçi ile köçürülen⁶¹ destgâhlar (fabrikalar) tesis edildi. Ok ve kalkan unutulup bir verstten⁶² adam uran tüfeng, miltuk⁶³ dört-beş verstten⁶⁴ taş ve Horasan⁶⁵ kaleleri parça parça eden toplar meydana çıktı; lâkin, bu inkılap bu tağayyür yalnız akvam-ı Efrenciyeye⁶⁶ mahsus kalıp memalik-i şarkiye ve İslâmiye⁶⁷ eski hâlinde kalmış idi. Fikir eski, silah eski, usul-i idare eski, sanayi ve usul-i ticaret eski, asker nizamı eski, kale binaları eski, denizde gemiler eski velhasıl her ne var hep eski, hep köhne... Bundan dolayı Avrupa akvamı ve bunlardan hisse almış, Rus kavmi dünyaya el uzatıp sel suyu ve deniz dalgaları gibi memalik-i İslâmiyeyi basmaya ve kenarlarını koparmaya, uçurmaya başladı, sanayi ve emtiası ile bizim esnafı söndürdü, bereket gitti. Nizamlı askeri ile bizim nizamsız askerleri dağıttı, kuvvet gitti...”

Hutbe bu noktaya geldikte Şah Timur kol köterdi,⁶⁸ hatip toktadı.⁶⁹ Abdülaziz Han'a çevrilip,

– Selatin-i Rum bu hâllere karşı ne gibi tedabirde bulundu,⁷⁰ dedi.

Sükût.

– Avrupalıları ilmen, malen ve siyaseten güçlü ve iktidarlı eden esbaba⁷¹ müracaat edildi mi?

Sükût.

– Vaktiyle selatin-i Osmaniye⁷² himayesini arzu eden Avrupa hükümdarları teali ve kesb-i iktidar⁷³ yolunda çalıştıkları zaman, İstanbul ne ile meşgul idi?

Sükût.

– Senin zaman-ı saltanatında hâl niçik⁷⁴ idi, bizzat ne işleyebildin?

⁵⁸ Makineler

⁵⁹ Yayıldı

⁶⁰ Devleti ve memleketi yönetmenin kanunları

⁶¹ İdare edilen, çalıştırılan

⁶² Verst: Uzunluk ölçüsü

⁶³ Tüfek. Gaspralı daha rahat anlaşılması için bazen kelimenin kuzeydoğu ve batı Türkçelerindeki şekillerini bir arada kullanır.

⁶⁴ Verst: Rus uzunluk ölçüsü. Bir verst 1.0668 kilometredir.

⁶⁵ Horasan: Horasan harcı ile yapılmış

⁶⁶ Avrupalı milletlere

⁶⁷ Müslüman doğu ülkeleri

⁶⁸ El kaldırdı

⁶⁹ Durdu, sözünü kesti.

⁷⁰ Önlemler aldı

⁷¹ Sebeplere, nedenlere

⁷² Osmanlı sultanlarının

⁷³ Güç kazanmak ve yükselmek

⁷⁴ Nasıl

– Muntazam asker ve donanma yetiştirdim.

– Bunlar ile ne iş görüldü?

Sükût.

– Elinden çıkan yer oldu mu?

– Belgrat kalesi... Sırbıye’de, Romanya’da nüfuzum kırıldı, Cebel-i Lübnan’da⁷⁵ imtiyazlı idare kuruldu.

– Rumeli zayıflığına karşılık Anadolu’da ne gibi tedabir edildi?⁷⁶

Sükût.

– Anadolu’yu nice mertebe ziyaret eyledin?

Sükût.

– Bütün ömrünü İstanbul içinde mi geçirdin?

– Evet.

Şah Timur hatibe baktı, hutbeye devam edildi.

– Asrın selatini,⁷⁷ inkılab-ı zamana⁷⁸ karşı cüz’i bir hareket-i taklidiye⁷⁹ gösterdi ise de işlerin yüzde biri işlenmedi. Meselâ İran Şahı Nâsirüddin... Tamam kırk sene kemal-i rahat ile saltanat sürdü. Osmanlı gibi rahatsızlıklar görmedi; lakin, kırk senede ne işe yarayacak asker, ne ibadullahı⁸⁰ rah-ı terakkiye⁸¹ koyacak nizam yetiştirdi.⁸² Yevm-i vefatında⁸³ İran, İngiliz ve Rus sıkıntısı arasında pek âciz ahali ise nâdan ve sergerdan⁸⁴ kaldı... Şah Timur, Nâsirüddin Şah’a baş çevirdi, baktı, bir söz demedi, yine hatibe göz etti, hutbeye devam edildi.

– Bu asırda Rus hükümdarları bir taraftan İstanbul’a göz ettikleri⁸⁵ gibi diğer taraftan Türkistan ve Maveraünnehir cihetine ciddî harekete başlamışlar idi. Türkistan hanları ve gerek umerası⁸⁶ şu derece gafil ve bî-haber idiler ki Rus topları ta başları üstünde patlağaç⁸⁷ “- Bu ne” dediler. Lâkin iş işten geçmiş idi. Rus orduları derece

⁷⁵ Lübnan’ın dağlık bölgesinde aynı isimle anılan Osmanlı vilayeti. Batılı devletlerin baskısı ile 1861’de ayrıcalıklı ve bağımsız bir vilayete dönüştürülmüştür.

⁷⁶ Önlemler alındı.

⁷⁷ Yüzyılın sultanları, hükümdarları

⁷⁸ Zamanın değişmesine

⁷⁹ Taklitten ibaret bir hareket

⁸⁰ Metinde عباد الله بى . Allah’ın kullarını

⁸¹ İlerleme yoluna

⁸² Kanun çıkarttı

⁸³ Öldüğünde

⁸⁴ Cahil ve şaşırılmış hâlde

⁸⁵ Göz diktikleri, göz koydukları

⁸⁶ Emirleri

⁸⁷ Patladığında

derce sahraları geçip hudut kalelerini birer birer almakta bulduklarında hanlar birbiri ile uruşmakta⁸⁸ ve Müslüman kanı akızmakta⁸⁹ idiler. Karakuş⁹⁰ gelip Taşkent, Semerkant minarelerine kondukta üşkütmeğe yararlık⁹¹ ne top bulundu ne miltık! Hazırda bir parmak ile bir naçalnik⁹² koca Türkistan'ı urçuk gibi aylandırıyor.⁹³ Rusların muhasımı⁹⁴ bulunan İngilizler, hanlara yardım ve silah ve muallim-i askerî vermek istediler idi, kabul ederlik⁹⁵ bir kişi bulunmadı. Hatta Nâsirullah Han Buharî, iki İngiliz elçisini katlederek zamanenin en güçlü, en zengin devletini küstürdü, hatırını rencide kıldı.⁹⁶

Şah Timur, Emir Nâsirullah'a baktı.⁹⁷

Emir Nâsirullah Han, Şah Timur-i kebirin⁹⁸ nazarından kayda varacağını⁹⁹ bilmeyip, taksir¹⁰⁰... taksir... “Buhara-yı Şerif’e Frenk’ten, nasaradan¹⁰¹ kişi kabulü makul görülmedi” dedi.

– Ya oğul, gelenler İngiliz elçileri idi, bunlar sana nasraniyet teklifi ile değil, marifet, silah ve muavenet¹⁰² teklifi ile gelmişler idi...

– Elçiye ölüm bolmaz, misalini bilmiyor mu idin?

– Taksir... Köp hatalıklar kıldığım¹⁰³ malum oldu; ama, vefatımdan sonra malum oldu. Umeradan, sipahiden ve ulemadan gözümü açan olmadı.

– Ne demek, etraf, eknafa¹⁰⁴ “yoklamacı”, “görücü”¹⁰⁵ gönderilmiyor mu idi? Başka ülkelerde, başka devletlerde ne hâl ne hareket olduğundan haber alınmıyor mu idi?

– Hayır, taksir... Bazı Hicaz’a varıp kayıtan hacılar ola idi.¹⁰⁶

⁸⁸ Vuruşmakta, savaşmakta

⁸⁹ Akıtmakta

⁹⁰ “Karakuş” ile Rus devlet armasındaki çift başlı kartal kastedilmektedir.

⁹¹ Ürkütmeğe yarayacak

⁹² Naçalnik: Çarlık döneminde bir idareye, bir kuruluşa başkanlık eden kimse.

⁹³ İğ gibi döndürüyor

⁹⁴ Düşmanı

⁹⁵ Kabul edecek

⁹⁶ İncitti

⁹⁷ İkinci tefrikanın sonu

⁹⁸ Büyük Timur’un

⁹⁹ Nereye kaçacağını, saklanacağını

¹⁰⁰ Bağışlayınız, af ediniz

¹⁰¹ Hristiyanlardan

¹⁰² Yardım

¹⁰³ Çok yanlışlık yaptığım

¹⁰⁴ Dört bir tarafa

¹⁰⁵ Diğer ülkelerde olup bitenleri öğrenmek için “casuslar”

¹⁰⁶ Gidip dönen hacılar oluyordu

– Şah Timur, Şeyh Cemaleddin’e sual makamında bir göz taşıladı.¹⁰⁷ Hazret-i Şeyh de cevaben dedi:

– On üçüncü asr-ı hicrînin selatin hazeratında¹⁰⁸ umumî bir maraz¹⁰⁹ var idi; cümlesi ahval-i dünyadan bî-haber olarak haber ve bilgiyi yalnız müdahin¹¹⁰ ve methiyecilerden alırlar idi. Bunlar ise öz faydalarını gözleyip¹¹¹ “Senin gibi padişah yok”, “Senin gibi şevketlü yok”, “Senden güçlü hükümdar yok”, “Bütün dünya berbat, ancak senin ülken dilşad”¹¹² gibi methiyeler ile hükümdarların arkasını kıcıyorlar¹¹³ ve bunlar da hoşlanıp avuç avuç ihсанlar veriyorlar idi. Ama âdil ve hakşinas¹¹⁴ bir seyyah bulunup memalik-i ecnebiyenin¹¹⁵ umur ve maarifini,¹¹⁶ kudret ve hareketini haber verse “Sen kâfir yurdunu methedesin” deyü güler yüz göstermezler idi. Hokand baylarından¹¹⁷ birinin Makarya,¹¹⁸ Moskova’yı gezip Rusların usul-i askeriyesini ve intizamını beyan ettiği için başı kesildiği malumdur...

Şah Timur başı ile bir işaret daha eyledi, hazret-i Şeyh hutbesine devam etti:

– Asrın hükümdarları arasında can çeker¹¹⁹ ve himmet göstermiş¹²⁰ Sultan Mahmud-ı müceddid¹²¹ ve halk arasından türeme¹²² Şeyh Şamil-i Dağıstanî ile Atalık Gazi Yakub Han¹²³ görülmüştür. Müterakki¹²⁴ Frenk devletlerinin usul-i askeriyesini ve idare-i mülk için makul nizamları taklit eden ve bunun ile devlet-i aliyenin kuvvet-i nüfuzunu tecdit eden¹²⁵ Sultan Mahmut olmuştur. Bu padişah belki daha çok işler görebilirdi; lâkin, zamanesinin mutaassıpları “Bize Frenk nizamı gerek değil; eski kılıncımız var, top gerek değil” yolunda telkin ile padişahın emeline set çekiyorlar idi. Bunun ile beraber Rus devleti ve müttefik üç Frenk devleti Sultan Mahmud’a hücumlar etmekte idiler. Bu ateşler, bu belalar içinde hem muharebelere hem tecdid-i mülk ve nizamata¹²⁶ kuvvet yetiştirdi...

¹⁰⁷ Sorar gibi baktı

¹⁰⁸ Sultan hazretlerinde

¹⁰⁹ Hastalık

¹¹⁰ Dalkavuk

¹¹¹ Kendi yararlarını gözetip

¹¹² Mutlu

¹¹³ Sırtını kaşıyorlar

¹¹⁴ Doğruyu bilen, gerçeği gören

¹¹⁵ Yabancı ülkelerin

¹¹⁶ İşlerini ve eğitimini

¹¹⁷ Zenginlerinden

¹¹⁸ Makarya: Mekerce de denilen Nijni Novgorod yakınlarındaki yıllık panayır yeri

¹¹⁹ Can çeker veya can-ciğer (?): Canı yanarak, içtenlikle (?)

¹²⁰ Fedekârlıkla önemli işler yapmış (?)

¹²¹ Yenilikçi Sultan Mahmut (II. Mahmut)

¹²² Metinde نردمه Yetişme, çıkma

¹²³ Yakup Han Atalık Gazi: Doğu Türkistan’da devlet kuran Yakup Bey

¹²⁴ İleri seviyede olan, gelişmiş

¹²⁵ Yenileyen

¹²⁶ Kanunları ve ülkeyi yenilemeye

Şah Timur ayağa kalktı yine oturdu, cümle selatin, Sultan Mahmud'u hürmetleyip ayağa kalkıp oturdular.

Şeyh Cemalettin hutbesine devam eder:

– Zamanesinin yegânesi Şeyh Şamil idi. Bu adam gayret-i şahsiyesi ve usul-i mükâlemesi ile on türlü lisan ile mütekellim olan¹²⁷ Dağıstan kabilelerini yek-vücut¹²⁸ hâline getirip Rus gibi zamanenin büyük bir devletine karşı elli sene toktamayıp¹²⁹ muharebatda¹³⁰ ve müdafaada bulundu. Yakup Bek Atalık Gazi ise beş-on atlı ile Fergana'dan Kaşgar'a geçip Kıtay idaresinde ezilmiş Müslümanları gayret ve harekete getirip Türkistan-ı Şarkî'yi, Kıtay tasarrufundan halas kılmış¹³¹ ve zaman iktizasınca¹³² asker ve nizamât kurup, hanlık tesis etmiş idi ve İngiliz ile Osmanlı devletlerinden istifade etmek yolunda tedabirde idi¹³³; lâkin, özüne bedel evladı olmadığından vefatından çok geçmeyip Kıtay askeri tekrar Kaşgar'ı zabt ve rabtedip oğullarını Rusya tarafına kaçırdı.

Asrın tarihinde ismi kalan bir de Mısırlı İsmail Paşa var idi. Bu adam gayet malumatlı, bir iki türlü lisan ile mütekellim,¹³⁴ Frengistan'ı Mısır kadar bilüvci idi,¹³⁵ lâkin, ne fayda ki mayası sağ değil idi.¹³⁶ Bu Paşa, koca Mısır'ı aşap,¹³⁷ yiyip bitirdi. Zamanında şu kadar israfat edildi ki Mısır'ı baştan ayağa kadar Frengistan'a borçlandırdı. Ahiri¹³⁸ faizi verilmez hâle getirdi ki Mısır'ın ecnebler nüfuzuna ve ahirisi İngiliz tasarrufuna düştüğünün başlı sebebi bu hâl olmuştur.¹³⁹

Şeyh Cemalettin hazretleri hutbesine devam ederek okudu:

– Büyükleri ve küçüklerinde bir hayli tekâsül¹⁴⁰ ve efkârsızlık¹⁴¹ ve bâ-husus gaffet-i siyasiye görüldüğü tarih sahifelerinde münderiçtir.¹⁴² Eğer zaman-ı hazırdan göz köterip geçmişlere nazar edilse ettikleri birçok himmetler¹⁴³ ile beraber bir nice hataları zahir olmaktadır.

¹²⁷ Konuşan

¹²⁸ Tek parça, birleşmiş

¹²⁹ Durmayıp

¹³⁰ Savaşlarda

¹³¹ Çinlilerin egemenliğinden kurtarmış

¹³² Zamanın gerektirdiği gibi

¹³³ Önlemlere başvurdu

¹³⁴ Konuşan, birkaç dil bilen

¹³⁵ Taniyan, bilendi

¹³⁶ Sağlam karakterli değildi

¹³⁷ Burada çift kelime kullanımı var: “yaşap” yiyip demektir

¹³⁸ Sonunda

¹³⁹ Buradan sonra 4. tefrika başlıyor

¹⁴⁰ Tembellik

¹⁴¹ Düşüncesizlik

¹⁴² Yazılıdır., belirtilmiştir

¹⁴³ Metinde همدیلر

Moskova knazı İvan Grozni ya ki Müthiş İvan, Kazan hanlığına hücumlar ettiği ve Kazan'ı muhasaraya aldığı zaman, Kırım Hanı imdat vermedi. Hâlbuki Kırım, Kursk, Tula tarafına bir gösteriş, göz bağı fırkası çıkarmış ise¹⁴⁴ Grozni¹⁴⁵ hem Kazan'a hem Kırım'a karşı muharebe edemeyecek idi. Hâlbuki İvan Grozni bu hâli bildiğinden Kazan üstüne yüklenmezden evvel Kırım ve Kazan hanlarının arasını bozup biri birinin belasına duacı olmuşlar idi.

Hanların bu gaflet-i siyasiyelerinin neticesi olarak Kazan istilâ olundu, yer ile yeksan edildi. Cami ve medreseler yandırıldı, mirzalar, beyler döndürüldü.¹⁴⁶ Dönmeyenler mal mülkünü terk edip balta girmez ormanlara kaçmak ile başını kurtardı. İki asır sonra Kırım hanlığı da istila edilip ceza-yı tarihiyesini gördü. Bunların gafletleri affolunur şeylerden olmadığı hâlde İstanbul'un uykusuna mana vermek için ne mizan bulunur ne akıl! İvan Grozni, Kazan hanlığına yüklenip ezmekte bulduktaki İstanbul'da şu kadar büyük iktidar ve nüfuz-ı siyasiye var idi; eğer bir parmak sallamış ise¹⁴⁷ Grozni, Kazan tarafına göz bile edemez idi!¹⁴⁸

Türk milletinin en ileri kalesi, en mühim noktası bulunan Kazan istilâsında imdat verilmediği,¹⁴⁹ Rus ordularının İstanbul'a ve Semerkant'a kadar yollarını açık bırakmıştır. Kazan, Türkistan'ın ve Rum diyarının karavul kalesi¹⁵⁰ idi; fakat, kadri ve mahiyeti¹⁵¹ bilinmedi.

Büyük sultanların ve şahların... Hutbe bu mahalle geldikte Şah Timur hazretleri kol¹⁵² işaretiyle hatibi toktatıp başını daha aşağıya indirip hayli vakit tefekkürde kaldı. Meclis, kabir tınçlığı gibi tınç hâlde idi.

Biraz vakit böyle geçti. Bade başını köterip aksak Şah Timur dedi:

– Ey umera-yı kiram,¹⁵³ füzela-yı be-nam,¹⁵⁴ tarih ve millet nazarında benim de pek kabahatim ve kusuratum vardır; lâkin, benim zamanım ve siyasetim bilinmeyip, anlaşılmayıp kalmıştır. Hakkımdaki sû-i zanlar ifrat derecelere varmıştır. “Çok can kırdı, çok tahtları yaktı, Rusya'yı, İran'ı, Türkiye'yi, Hint'i bastı, çaptı dünyaya koymadı. Mübalağa zannolunur derecelerde zulüm eyledi...” derler. Lâkin, insanlar anlamadı. Hak bilir, hareketlerim, cihanı bastığım, kan içicilik, yurt yakıcılık, şöhretperestlik değil idi... Benden mukaddem nice asırlar, bahadır milletim ölüm ve kırgın ile bitmez Türklerim, Özbeklerim nâ-ehl idaresinde ezilmekte diyar be diyar

¹⁴⁴ Aldatmak için bile olsa asker çıkarmış olsa idi

¹⁴⁵ Metinde fazlalık olarak “Grozni idi Grozni” şeklindedir.

¹⁴⁶ Dinlerinden döndürüldü: Hristiyan edildi

¹⁴⁷ Parmak sallanmış olsaydı

¹⁴⁸ Bakamazdı!

¹⁴⁹ Verilmemesi

¹⁵⁰ Bekçi kalesi, karakolu

¹⁵¹ Metinde معینى

¹⁵² El

¹⁵³ Büyük emirler, komutanlar

¹⁵⁴ Fazilet sahibi ünlüler

ayırp, vilayet vilayete, ordu orduya akslikte idi... İdil Kıpçakları Azerbaycan'ı, bunlar ise Osmanlı'yı, Kaşgarîler Özbekleri ve Özbekler Horasanîleri; yani ağa kardaşını, kardaş ağasını tanımaz hâlde idiler. Civanlığımda Keş¹⁵⁵ toğaylarında¹⁵⁶ bir Kenekez beği bulunduğum vakit, milletimin bu hâli gönlümü dağlar, gözümü yaşlı ederdi... Zaman-ı iktidarım, Türkleri birleştirmeye Türkistan-ı kebir teşkiline verilmiş idi! Bir derece buna nail de oldum. Sedd-i Çin'den Marmara denizine kadar, buzlu Deşt-i Kıpçak'tan ıssı¹⁵⁷ Hint denizine kadar koluma girmiş Türkistan pek büyük idi. Bir çetinden bir çeti¹⁵⁸ yüz günlük yol idi. Muhalif mülûk¹⁵⁹ ve hanan¹⁶⁰ pek çok idi. Bu hâlde, vâsi bu devleti, lâzımınca birleşmemiş milleti, zabt ve idare etmek için tedabir-i şedide¹⁶¹ mutlak lâzım idi. Zamanımda ne telgraf var idi ne demiryolu. Asilere verdiğim ceza zulüm değildi. Mekân ve zaman iktizası tedabirler idi; ama, ne fayda ki...

Söz bu mahalle geldikte hocası Seyyid Bereke hazretleri “Yeter oğlum” dedi. Şah Timur ayağa kalkıp bir “Vah!” çekti. Bütün meclis abdırab¹⁶² ayaklandı ve ben de korkumdan hemen türbegâhtan harice atıldım... Tınçlık, sükûnet, akşam hayli geçmiş ve Semerkand'ın gökyüzünde binlerce yıldızlar yanmış idi. Misafirhaneye kayıttım¹⁶³ uyuyamadım. Sabah tekrar türbe ziyaretine vardım. Taşlar yerinde, tınçlık, sükûnet devam ediyor.

¹⁵⁵ Metinde كشي

¹⁵⁶ Çimenlerinde

¹⁵⁷ Sıcak

¹⁵⁸ Bir ucundan bir ucu, bir yakasından bir yakası

¹⁵⁹ Melikler, padişahlar

¹⁶⁰ Hanlar

¹⁶¹ Şiddetli önlemler

¹⁶² Derhal, hemen

¹⁶³ Otele döndüm